

Η μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος – Το «επαυξημένο Σύνταγμα»*

του Ευάγγελου Βενιζέλου

Καθηγητή Νομικής Σχολής ΑΠΘ, π. Αντιπροέδρου Κυβέρνησης

Θα επιχειρήσω να επανέλθω σε ένα πολύ φιλόδοξο και γενικό θέμα που βρίσκεται στην καρδιά του σύγχρονου προβληματισμού της συνταγματικής θεωρίας, στη μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος, προκειμένου να φθάσω στην έννοια του «επαυξημένου Συντάγματος». Πρόκειται για μία έννοια την οποία εισηγούμαι τα τελευταία χρόνια γιατί θεωρώ ότι μας βοηθά να αντιληφθούμε ποιο είναι το κρίσιμο ζήτημα στη σημερινή συνταγματική θεωρία κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο. Αλλά για να φθάσουμε εκεί πρέπει να διέλθουμε από την υπενθύμιση γνωστών πραγμάτων προκειμένου να καταστρώσουμε το επιχείρημά μας ως προς την ανάγκη υιοθέτησης της έννοιας του «επαυξημένου Συντάγματος».

Ο αιώνας των Συνταγμάτων – Η αμερικανική και η γαλλική επανάσταση ως μήτρες του σύγχρονου συνταγματικού φαινομένου

Παραλείπω τη μακρά περίοδο κατά την οποία διαμορφώνεται, κυρίως στη Γαλλία και την Αγγλία, το κράτος και εμφανίζονται πρώιμα συνταγματικού χαρακτήρα κείμενα με τα οποία ρυθμίζονται θεμελιώδη ζητήματα και τα οποία αποκτούν μακροχρόνια ισχύ και ανήκουν ακόμη και σήμερα όχι μόνο στο ιστορικό αλλά και στο νομικώς ισχύον απόθεμα του συνταγματισμού, αρχής γενομένης από την Magna Carta Libertatum του 1215, και ξεκινώ από τον λεγόμενο αιώνα των Συνταγμάτων. Ο αιώνας των Συνταγμάτων που μας προσφέρει την ολοκληρωμένη μορφή του Συντάγματος όπως το εννοούμε σήμερα, του Συντάγματος δηλαδή ως βασικού κεκτημένου της νεωτερικότητας, είναι ο 18ος αιώνας με τις δύο μεγάλες επαναστάσεις, την αμερικανική και τη γαλλική. Το αμερικανικό Σύνταγμα το οποίο κατά βάση ισχύει μέχρι σήμερα και η αλληλουχία των γαλλικών Συνταγμάτων –γιατί η γαλλική συνταγματική ιστορία

είναι πλούσια, περίπλοκη και αντιφατική– μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε το Σύνταγμα κατ' αρχάς ως ένα κείμενο το οποίο εμπεριέχει κανόνες που ρυθμίζουν τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας και την οριοθετούν. Κανόνες οι οποίοι είναι γενικοί και αφηρημένοι και έχουν τη μεγαλύτερη δυνατή νομική ισχύ, διαθέτουν δηλαδή νομική υπεροχή σε σχέση με όλους τους άλλους κανόνες δικαίου. Στη Γαλλία, με τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, και στις ΗΠΑ, με τις πρώτες τροποποιήσεις του αμερικανικού Συντάγματος, αντικείμενο της συνταγματικής ύλης (όχι αναγκαστικά ενός ενιαίου συνταγματικού κειμένου) καθίστανται και τα θεμελιώδη δικαιώματα, οι βασικές ελευθερίες. Άρα το Σύνταγμα ρυθμίζει όχι μόνο τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας, αλλά και τη σχέση του πολίτη και γενικώς καθενός που βρίσκεται στην επικράτεια και στη δικαιοδοσία ενός κράτους με αυτό. Ρυθμίζει, επίσης, από την οπτική γωνία της εθνικής έννομης τάξης, τη σχέση του κράτους με τη διεθνή κοινότητα, από ένα δε σημείο και μετά, ως προς τα κράτη-μέλη της ΕΕ, και τη σχέση του κράτους με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Το Σύνταγμα ως εμβληματικό γεγονός και πρωτίστως ως κείμενο

Το Σύνταγμα συνεπώς, πριν και επάνω από όλα αυτά, όπως δείχνει η ίδια η ιστορία του, είναι ένα εμβληματικό κείμενο το οποίο, πέρα από τη νομική του σημασία, έχει τεράστια ιστορική, πολιτική και συμβολική/νομιμοποιητική σημασία, διότι δηλώνει *urbi et orbi*, και στο εσωτερικό μίας χώρας και διεθνώς, ότι εδώ έχουμε μία νέα χώρα ή ένα νέο καθεστώς, έχουμε ένα κράτος το οποίο οργανώνεται θεσμικά και εμφανίζεται στη διεθνή κοινότητα με τα θεμελιώδη εχέγγυα μίας νομικής οργάνωσης η οποία εξαρχής είχε κάποια στοιχεία τα οποία ήταν ή έτειναν να καταστούν δημοκρατικά και φιλελεύθερα, ακόμη και όταν τα Σύνταγματα ήταν μοναρχικού χαρακτήρα. Αυτό το βλέ-

(*) Προδημοσίευση από τον Τιμητικό Τόμο για τον Προκόπη Παυλόπουλο.

που με πολύ μεγάλη ενάργεια στην ελληνική συνταγματική ιστορία, όπου ξεκινάμε από την πρώτη σχεδόν στιγμή της έκρηξης της Επανάστασης της Ανεξαρτησίας και συνεχίζουμε μέχρι την άφιξη του Καποδίστρια με τα τρία επαναστατικά Συντάγματα, τα οποία κατά ένα μέρος εφαρμόζονται ενώ κατά ένα άλλο μέρος έχουν διαπραγματεύσιμο και διακηρυκτικό χαρακτήρα. Το νήμα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας το ξαναπιάνουμε μετά τις περιόδους του Καποδίστρια, της Αντιβασιλείας και της απόλυτης μοναρχίας του Όθωνα με το Σύνταγμα του 1844, που είναι ένα Σύνταγμα μοναρχικό, για να φθάσουμε σταδιακά, μέσω των Συνταγμάτων της βασιλευόμενης δημοκρατίας του 1864/1911/1952, με την παρεμβολή του δημοκρατικού Συντάγματος του 1925/1927, διερχόμενοι από περιόδους συνταγματικά ανώμαλες ή απροκάλυπτα δικτατορικές, όπως αυτή της περιόδου 1967 - 1974, στο ισχύον ελληνικό Σύνταγμα του 1975 με τις τέσσερις αναθεωρήσεις του 1986, του 2001, του 2008 και του 2019.

Το Σύνταγμα έχει τεράστια κειμενολογικά πλεονεκτήματα, τα οποία διατηρεί μέχρι σήμερα, αυτά είναι το αξεπέραστο στοιχείο του, διότι προσπαθεί να συμπυκνώσει με λίγα σχετικώς λόγια, με λιτές διατάξεις οι οποίες έχουν πανηγυρικό χαρακτήρα και όσο γίνεται πιο γενικό και αφηρημένο περιεχόμενο, μία τεράστια ύλη καθώς ρυθμίζει τα μείζονα θέματα της συγκρότησης και της λειτουργίας της κρατικής εξουσίας, αλλά και της κοινωνίας και της οικονομίας. Μεταξύ όλων των άλλων, το Σύνταγμα ρυθμίζει και τη δικαιοπαραγωγική διαδικασία, ρυθμίζει δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο παράγονται οι νόμοι και άλλοι υποδεέστεροι κανόνες δικαίου. Μάλιστα θέτει υπό νομικό έλεγχο τους υποδεέστερους κανόνες δικαίου μέσα από τον μηχανισμό του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, ο οποίος αναπτύσσεται ήδη από τον 19ο αιώνα, σχεδόν παράλληλα – και αυτό είναι εντυπωσιακό – με χώρες όπως είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες από τη μία μεριά του Ατλαντικού και η Ελλάδα στη γωνία αυτή της Ευρώπης.

Η νομική υπεροχή του Συντάγματος

Το Σύνταγμα, όπως ήδη αναφέρθηκε, έχει και ένα καθοριστικό καταγωγικό στοιχείο, που είναι αυτό που ονομάζουμε υπεροχή, δηλαδή τη μεγαλύτερη νομική δύναμη σε σχέση με όλους τους άλλους κανόνες δικαίου για τους οποίους αποτελεί άλλωστε κανόνα αναφοράς και των οποίων, όπως μόλις σημειώσαμε, την παραγωγή ρυθμίζει. Άρα εξ αφετηρίας το Σύνταγμα έχει

μία θετικιστική διάσταση, διότι πολύ πριν μας το πει αυτό ο διάσημος Χανς Κέλσεν τον 20ό αιώνα, στον Μεσοπόλεμο, η κατά βαθμίδες παραγωγή του δικαίου, η πυραμιδωτή μορφή της έννομης τάξης στην πραγματικότητα απορρέει από την ίδια την έννοια του Συντάγματος, το οποίο είναι η βάση και η κορυφή της πυραμίδας των κανόνων δικαίου που συγκροτούν μία έννομη τάξη. Στη βάση βρίσκεται γιατί εμπεριέχει τους θεμελιώδεις κανόνες και τους κανόνες της δικαιοπαραγωγικής διαδικασίας, στην κορυφή βρίσκεται γιατί οι κανόνες του υπερέχουν νομικά, έχουν τη μεγαλύτερη δυνατή νομική ισχύ εντός αυτού του συστήματος, εντός της συνταγματικής τάξης, εντός της εθνικής έννομης τάξης και λειτουργούν ως κανόνες αναφοράς για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των υποδεέστερων κανόνων δικαίου.

Το Σύνταγμα ως προϊόν της ιστορίας και τα όρια της αυστηρότητάς του

Αυτή είναι βεβαίως μία περιγραφή η οποία δεν μας επιτρέπει πολλές φορές να δούμε με ενάργεια τι είναι αυτό που επιχειρεί να κάνει το Σύνταγμα σε σχέση με την ιστορία. Εάν τεθεί το ερώτημα, ποιος παράγει το Σύνταγμα, θα απαντούσα συμβατικά ότι το παράγει αυτός που ασκεί τη συντακτική εξουσία κάθε φορά, ένα σώμα το οποίο θεσπίζει το Σύνταγμα πρωτογενώς κατά τρόπο νομικά απεριόριστο ή ένα σώμα το οποίο αναθεωρεί το Σύνταγμα ως δευτερογενής συντακτικός νομοθέτης, δεσμευόμενος να τηρήσει το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται, τις προδιαγραφές του Συντάγματος για την αναθεώρησή του. Πέρα, όμως, από τη νομική μορφή, αυτός που παράγει κάθε φορά το Σύνταγμα είναι η ιστορία, το Σύνταγμα είναι ένα ιστορικό γεγονός, αποτυπώνει έναν ιστορικό συσχετισμό δυνάμεων, μία τομή πολύ συχνά, και ως εκ τούτου το Σύνταγμα έχει τη φιλοδοξία, είτε την ομολογεί είτε όχι, να επικοινωνεί με την ιστορία, να πυκνώνει τον μακρύ ιστορικό χρόνο και ως εκ τούτου έχει και τη φιλοδοξία να υποτάσσει τις μέλλουσες γενεές στη διεύθυνση που κάνει. Για αυτό και τα Συντάγματα τα οποία αποκτούν την ολοκληρωμένη τους μορφή είναι Συντάγματα τυπικά, είναι δηλαδή γραπτά, πολύ συχνά ενιαία, κωδικοποιημένα σε ένα ενιαίο κείμενο και αυστηρά, δηλαδή έχουν το πλεονέκτημα της αυξημένης νομικής ισχύος και ως εκ τούτου της δύσκολης αναθεώρησής τους, που υπόκειται σε ειδικές προδιαγραφές. Είναι Συντάγματα τα οποία διεκδικούν τη μακροβιότητά τους, θέλουν να

είναι ανθεκτικά, προσαρμοστικά και επιτρέπουν να εφαρμόζονται επί αυτών διάφορες ερμηνευτικές τεχνικές προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος αυτός που είναι συνυφασμένος με τους σκοπούς του κράτους και τις διάφορες μορφές κοινωνικού συμβολαίου. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι το δικαίωμα στην αλλαγή του Συντάγματος προβλεπόταν ρητά στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του γαλλικού Συντάγματος του 1793, σύμφωνα με το άρθρο 28 της οποίας: «ένας λαός έχει πάντοτε το δικαίωμα να αναθεωρήσει, να μεταρρυθμίσει και να μεταβάλει το Σύνταγμά του. Μια γενιά δεν μπορεί να υποτάξει στους νόμους της τις επόμενες γενιές» (« *Un peuple a toujours le droit de revoir, de réformer et de changer sa Constitution. Une génération ne peut assujettir à ses lois les générations futures* »).

Η διεθνοποίηση του Συντάγματος

Ας διανύσουμε αρκετές δεκαετίες. Ήδη από την επομένη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου γίνεται αντιληπτό ότι το Σύνταγμα μπορεί ως ιστορικό προϊόν να μην έχει ενδογενή προέλευση, να μην προέρχεται δηλαδή από έναν εθνικό συντακτικό ή αναθεωρητικό νομοθέτη, αλλά να είναι προϊόν ενός διεθνούς συσχετισμού δυνάμεων, να τα έχει φέρει έτσι η μοίρα ώστε το συγκεκριμένο κράτος να στερείται της κυριαρχίας του ή να έχει περιορισμένη κυριαρχία και ένας διεθνής συσχετισμός δυνάμεων να επιβάλλει το εθνικό Σύνταγμα. Ένα νέο κράτος γεννιέται με διεθνώς επιβεβλημένο Σύνταγμα. Η δυνατότητα να ασκήσει ένα ήδη υφιστάμενο κράτος, ως εκδήλωση της εσωτερικής του κυριαρχίας, τη συντακτική εξουσία εξανεμίζεται και η «αρμοδιότητα της αρμοδιότητας» μεταφέρεται εκ των πραγμάτων σε ένα διεθνές όργανο, σε ένα άλλο κράτος, σε έναν διεθνή οργανισμό, σε άλλα κράτη τα οποία συνάπτουν μεταξύ τους σχετική συμφωνία ή απλά ασκούν τον έλεγχο ή την κατοχή σε μία επικράτεια. Έτσι φθάνουμε σε ένα φαινόμενο που λέγεται διεθνοποίηση του Συντάγματος. Το Σύνταγμα δεν είναι, στις περιπτώσεις αυτές, ένα γεγονός εγχώριο αλλά ένα γεγονός διεθνές.

Στη διεθνή συνταγματική σκηνή, το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα από την άποψη αυτή είναι το ιαπωνικό Σύνταγμα, το οποίο επιβάλλεται μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από τον διοικητή των αμερικανικών στρατιωτικών δυνάμεων κατοχής με διαταγή του. Παράδειγμα, όμως, διεθνοποίησης του Συντάγματος, άρα άσκησης της συντακτικής εξουσίας από

εξωγενείς παράγοντες, είναι και το Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας του 1960, τα βασικά στοιχεία του οποίου περιλαμβάνονται στις Συνθήκες της Ζυρίχης και του Λονδίνου, παρότι βεβαίως η Μικτή Συνταγματική Επιτροπή που λειτούργησε και διαμόρφωσε το κείμενο, όπως απέδειξε και ο Αχ. Αιμιλιανίδης σε ένα πρόσφατο πολύ ενδιαφέρον έργο του, έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο, αλλά πάντως έναν ρόλο επικαθορισμένο από τις Συνθήκες της Ζυρίχης και του Λονδίνου και πάντως έναν ρόλο που περιοριζόταν από την ανάγκη διαπραγματεύσεως μεταξύ Ηνωμένου Βασιλείου, Ελλάδος, Τουρκίας, χωρίς να παραγνωρίζεται βέβαια ο ρόλος των κοινοτήτων στην Κύπρο, της ελληνοκυπριακής και της τουρκοκυπριακής. Πολύ πιο πρόσφατο παράδειγμα είναι από την άποψη αυτή το Σύνταγμα της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Άρα βλέπουμε ότι αρχίζει και τίθεται υπό αμφισβήτηση η συνταγματική κυριαρχία του κράτους ως στοιχείο του Συντάγματος, αρχίζει μία σχετικοποίηση του Συντάγματος από την άποψη αυτή.

Η συνταγματοποίηση του διεθνούς δικαίου

Υπάρχει, όμως, και ένα άλλο φαινόμενο παράλληλο με τη διεθνοποίηση του Συντάγματος, το οποίο αρχίζει και αυτό να γίνεται αντιληπτό και ανάγλυφο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την ίδρυση του ΟΗΕ, που είναι η συνταγματοποίηση του διεθνούς δικαίου. Το διεθνές δίκαιο αρχίζει γρήγορα να έχει ως αντικείμενό του θέματα τα οποία είναι συνήθως αντικείμενο των εθνικών Συνταγμάτων, ζητήματα που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία μεταφέρονται από την ύλη των εθνικών Συνταγμάτων σε κείμενα του διεθνούς δικαίου ή στην αρμοδιότητα διεθνών οργανισμών και διεθνών οργάνων, ή ζητήματα που έχουν σχέση με τις θεμελιώδεις εγγυήσεις της δημοκρατίας, ή ζητήματα οικονομικής διακυβέρνησης. Άρα ο κίνδυνος να αποσπασματοποιηθεί το διεθνές δίκαιο, να περιπλανάται σε διάφορα αντικείμενα αντισταθμίζεται από το γεγονός ότι οι έννοιες του συστήματος υπερεχόντων κανόνων δικαίου και της κατά βαθμίδες παραγωγής των κανόνων δικαίου μεταφέρονται και στο πεδίο του διεθνούς δικαίου. Ο καταστατικός χάρτης του ΟΗΕ μπορούμε να πούμε ότι είναι το Σύνταγμα του ΟΗΕ και οι καταστατικοί χάρτες, τα καταστατικά, οι ιδρυτικές συνθήκες όλων σχεδόν των διεθνών οργανισμών, όπως είναι ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου ή το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, επιτελούν λίγο-πολύ τον ίδιο ρόλο.

Βέβαια, το κορυφαίο παράδειγμα, περιφερειακού μεν επιπέδου αλλά πολύ προωθημένο ποιοτικά, είναι το φαινόμενο της ευρωπαϊκής συνταγματικής δομής, της συνταγματοποίησης του ευρωπαϊκού φαινομένου, παρότι δεν έγινε τελικά δεκτό το σχέδιο της συνθήκης για τη θέσπιση ευρωπαϊκού Συντάγματος που είχε εγκριθεί στη Σύνοδο Κορυφής της Θεσσαλονίκης κατά την ελληνική προεδρία του 2003, καθώς εθνικά δημοψηφίσματα (στη Γαλλία και την Ολλανδία) οδήγησαν σε αποτυχία την προσπάθεια αυτή. Αλλά βεβαίως υπάρχει ένα κατ' ουσίαν ευρωπαϊκό Σύνταγμα, το οποίο σε πολύ μεγάλο βαθμό ταυτίζεται με τις ιδρυτικές συνθήκες (τώρα ΣΕΕ και ΣΛΕΕ), δηλαδή με το πρωτογενές δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κάτω δε από το πρωτογενές δίκαιο υπάρχει το παράγωγο δίκαιο, το οποίο με τη σειρά του μπορεί να περιέχει συνταγματική ύλη, δηλαδή να ρυθμίζει θέματα τα οποία έχουν σχέση με την οικονομική διακυβέρνηση, με τη συγκρότηση και την άσκηση της ενωσιακής εξουσίας, με τα θεμελιώδη δικαιώματα. Οι σχετικές ρυθμίσεις δεν βρίσκονται μόνο σε διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου της Ένωσης, τμήμα του οποίου είναι ο Χάρτης Θεμελιωδών Ελευθεριών, αλλά και σε κανονισμούς, όπως ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων, ή και σε οδηγίες οι οποίες έχουν άμεση σχέση με δικαιώματα, όπως είναι η οικονομική ελευθερία ή η προστασία της ιδιοκτησίας σε σχέση με την προστασία του περιβάλλοντος. Άρα βρίσκει κανείς ύλη εξαιρετικά κρίσιμη και σε υποδεέστερης ισχύος κανόνες δικαίου. Στο σύνολό του δε το ενωσιακό δίκαιο, και το πρωτογενές και το παράγωγο, πολύ συχνά συγκρούεται με τα εθνικά Συντάγματα και διεκδικεί υπεροχή σε σχέση με αυτά, στην προσπάθεια της ΕΕ να προστατεύσει τις αρμοδιότητές της που είναι μεν δοτές από τα κράτη-μέλη, αλλά ασκούνται πλέον στο πλαίσιο μιας αυτόνομης και αυτοαναφορικής έννομης τάξης.

Οι διεθνείς καταναγκασμοί των εθνικών Συνταγμάτων – Συστήματα διεθνούς δικαστικού ελέγχου των εθνικών Συνταγμάτων

Αυτό που θα έπρεπε να συγκρατήσουμε από όλη αυτή τη διεργασία η οποία εκτείνεται σε ένα διάστημα δύο περίπου αιώνων και τη συμπυκνώνω τώρα με τον κίνδυνο της απλούστευσης για τις ανάγκες της συζήτησής μας είναι ότι από εκεί που είχαμε την εικόνα ενός εθνικού κυρίαρχου κράτους, ενιαίου ή ομοσπονδιακού, ενός κράτους βεσφαλικού και άρα την

εικόνα ενός Συντάγματος που είναι προϊόν της εσωτερικής εθνικής κυριαρχίας, βασική όψη της οποίας είναι η συνταγματική κυριαρχία του κράτους με την έννοια της συντακτικής εξουσίας, αυτό αμφισβητείται πολλαπλώς, διότι υπάρχει, μέσω της διεθνοποίησης του Συντάγματος, διεθνής επιβολή και διεθνής καταναγκασμός επί του κράτους σε σχέση με το Σύνταγμά του, αλλά και όπου δεν υπάρχει διεθνής επιβολή υπάρχει νομική υποχρέωση να λαμβάνει υπόψη το εθνικό κράτος διεθνείς προδιαγραφές, κανόνες του διεθνούς δικαίου ή κανόνες άλλων έννομων τάξεων που έχουν αυτοτέλεια και αυτοαναφορικότητα, όπως είναι η έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Άρα το εθνικό Σύνταγμα δεν μπορεί να κινηθεί απεριόριστα, είναι υποχρεωμένο να σέβεται περιορισμούς και καταναγκασμούς οι οποίοι προέρχονται εκ των έξω και οι οποίοι έγιναν έντονα αντιληπτοί από τη στιγμή που εγκαθιδρύονται και λειτουργούν συστήματα διεθνούς (ιδίως περιφερειακού) δικαστικού ελέγχου που θέτουν υπό έλεγχο και τα εθνικά Συντάγματα.

Τέτοιο σύστημα διεθνούς δικαστικού ελέγχου που θέτει υπό έλεγχο και το εθνικό Σύνταγμα και καθιστά πλέον απολύτως αντιληπτή την αμφισβήτηση της υπεροχής του Συντάγματος έναντι του διεθνούς δικαίου και της διεθνούς δικαιοσύνης διαμορφώνεται με την εγκαθίδρυση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που ελέγχει τα εθνικά Συντάγματα και τη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων γύρω από την ερμηνεία τους, όπως ακριβώς ελέγχει και τους κοινούς εθνικούς νόμους, διότι αυτό που ενδιαφέρει είναι το κράτος-μέρος της ΕΣΔΑ ως πιθανός παραβάτης, ασχέτως εάν η παράβαση της σύμβασης συντελείται με εθνικό νόμο ή με το εθνικό Σύνταγμα. Άλλωστε, συντελείται τελικά με την ερμηνεία στην οποία προβαίνει ένα εθνικό δικαστήριο, συνήθως συνταγματικό ή ανώτατο, γιατί πρέπει να εξαντλούνται τα εσωτερικά ένδικα μέσα, άρα αυτός που παραβιάζει την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είναι κάθε φορά ο εθνικός δικαστής που εκδίδει την αμετάκλητη απόφαση με την οποία εξαντλούνται τα εθνικά ένδικα μέσα και ο τρόπος που αυτός ερμηνεύει το εθνικό Σύνταγμα μπορεί να συνιστά παραβίαση της σύμβασης. Άρα όλο το Σύνταγμα τίθεται υπό τον έλεγχο ενός διεθνούς περιφερειακού δικαστηρίου, όπως το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Κατά την ίδια λογική, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο πλαίσιο της δικής του έννομης τάξης, βεβαίως μπορεί να αντιμετωπίσει το εθνικό Σύνταγμα ως μία παραβίαση του ενωσιακού δικαίου όταν κινείται στο πεδίο των αρμοδιοτήτων της Ένωσης και άρα στο πεδίο εφαρμογής του Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η σύγκρουση μεταξύ του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των εθνικών συνταγματικών και ανωτάτων δικαστηρίων γύρω από την κατανομή των αρμοδιοτήτων, η λεγόμενη σύγκρουση γύρω από τον έλεγχο *ultra vires*, δεν αφορά μόνο χώρες παραβατικές, όπως η Ουγγαρία ή η Πολωνία, ή χώρες ιδιόρρυθμες, όπως η Δανία, που έχει υψηλό επίπεδο εθνικής νομικής αυτοπεποίθησης, αλλά μπορεί να αφορά και ισχυρές χώρες του κεντρικού ρεύματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, όπως η Γερμανία, η Γαλλία ή η Ιταλία.

Προκειμένου μάλιστα να αποφεύγεται αυτό, μπορεί να έχουμε σε κάποιες χώρες ρητή υποταγή του εθνικού Συντάγματος στην υπεροχή του Δικαίου της Ένωσης. Τέτοια είναι η χαρακτηριστική περίπτωση του άρθρου 1Α του κυπριακού Συντάγματος, που προσετέθη με αναθεώρηση του Συντάγματος. Είναι πάντα ενδιαφέρουσα η συζήτηση για το πώς ασκείται η αναθεωρητική αρμοδιότητα στην Κύπρο, υπό συνθήκες Δικαίου της Ανάγκης, και με ποιες αντιφάσεις και καταναγκασμούς, αλλά η μέριμνα του συντακτικού νομοθέτη να αποφευχθεί η σύγκρουση Συντάγματος και Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης εκδηλώνεται στο άρθρο 1Α του κυπριακού Συντάγματος, ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο αυτό. Ίσως επειδή υπήρχε πολύ μεγάλος ενθουσιασμός το 2004 με την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, κάτι το οποίο ήταν και είναι πολύ σημαντικό γεγονός για την προσαπείξη της διεθνούς νομικής προσωπικότητας της Κυπριακής Δημοκρατίας. Αλλά υπάρχουν και άλλα ευρωπαϊκά Συντάγματα, για παράδειγμα το ισπανικό ή το σουηδικό, που αναφέρονται ρητά στην υποχρέωση οι διατάξεις τους περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων να ερμηνεύονται σύμφωνα με την Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και είναι σχεδόν δεδομένο, θα έλεγα, αρχίζει να γίνεται αυτονόητο ότι εάν δεν μπορείς να διασφαλίσεις τη σύμφωνη με το ευρωπαϊκό δίκαιο και τη σύμφωνη με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση ερμηνεία του εθνικού Συντάγματος κινδυνεύεις να οδηγηθείς σε μία σύγκρουση η οποία επιλύεται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε έννομη τάξη, αλλά πάντως τον τελευταίο λόγο τον έχει

αυτή η έννομη τάξη η οποία έχει την οικονομική ισχύ και ταυτόχρονα την αξιακή υπεροχή, μπορεί να επιβληθεί με κάποιον τρόπο και τελικά τα θέματα αυτά επιλύονται πραγματικά και πολιτικά, παρά νομικά, γιατί είναι ασύμπτωτες από ένα σημείο και μετά οι αυτοαναφορικές συνυπάρχουσες έννομες τάξεις. Πάντως η σύγκρουση αυτή θεωρώ ότι διεξάγεται στο πεδίο της διεθνούς έννομης τάξης και με τους κανόνες της, καθώς αφορά την ερμηνεία πολυμερών διεθνών συμβάσεων (ΣΕΕ και ΣΛΕΕ) που εγκαθιδρύουν μια αυτόνομη και αυτοαναφορική έννομη τάξη αλλά οι ίδιες συνάπτονται από τα κράτη-μέλη ως υψηλά συμβαλλόμενα μέρη, σύμφωνα με τους εθνικούς συνταγματικούς κανόνες καθενός από αυτά, στο πεδίο της διεθνούς έννομης τάξης.

Η σχετικοποίηση του εθνικού Συντάγματος και η χρήση της νομικής μορφής του Συντάγματος πέραν του κράτους

Επιδιώκω, με τα όσα ανέφερα με επιλεκτικό και υπαινικτικό τρόπο, να δείξω ότι μία έννοια εθνοκεντρική και συνυφασμένη με το μονοπώλιο της νομικής υπεροχής, όπως είναι η έννοια του Συντάγματος και μάλιστα του τυπικού, γραπτού και αυστηρού Συντάγματος, σχετικοποιείται διότι υφίστανται σοβαροί καταναγκασμοί, είτε πολιτικοί και στρατιωτικοί, είτε οικονομικοί, είτε νομικοί μέσα στο διεθνές γίγνεσθαι, παγκόσμιο και περιφερειακό, όπως είναι το γίγνεσθαι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 έως σήμερα. Από την άλλη μεριά το Σύνταγμα ως μορφή, ως νομική σύλληψη, δηλαδή ως νομοθετικό κείμενο που αποτυπώνει με πανηγυρικό τρόπο τις διατάξεις αυξημένης ισχύος και καθορίζει τον τρόπο παραγωγής των υποδεέστερων κανόνων δικαίου, καθίσταται χρήσιμο ως εργαλείο και για διεθνείς οργανισμούς ή για οντότητες όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, που είναι κάτι παραπάνω από διεθνής οργανισμός, και χρησιμοποιείται για να οργανωθούν έννομες τάξεις οι οποίες δεν είναι κρατικές αλλά κινούνται στη σφαίρα του διεθνούς δικαίου, ή είναι υβριδικές, όπως η έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Άρα το Σύνταγμα ως εθνικό Σύνταγμα αμφισβητείται, σχετικοποιείται, περιορίζεται, αλλά ως μορφή, ως εργαλείο αποκτά μία νέα ζωή στο πεδίο του διεθνούς δικαίου και στο πεδίο του ενωσιακού δικαίου, διότι αναμφίβολα ως οιοσδήποτε Σύνταγμα λειτουργεί και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ως οιοσδήποτε Σύνταγμα λειτουργούν και

η ΣΕΕ, η ΣΛΕΕ και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ως οιοιδήποτε Σύνταγμα λειτουργούν και τα διεθνή σύμφωνα και όλα τα κείμενα αναφοράς του συστήματος των Ηνωμένων Εθνών για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η παλινδρομική σχέση συνταγματισμού και Συντάγματος

Άρα έχει πολύ μεγάλη σημασία να συνθέσουμε αυτή την εικόνα της διεθνοποίησης του Συντάγματος, της συνταγματοποίησης του διεθνούς δικαίου, της σχετικοποίησης του Συντάγματος, προκειμένου να αντιληφθούμε την ανάγκη να βρούμε και να οργανώσουμε επιστημονικά, μεθοδολογικά, ερμηνευτικά λύσεις οι οποίες διασφαλίζουν το μέγιστο δυνατό περιεχόμενο του συνταγματικού κεκτημένου που είναι η δημοκρατία, τα θεμελιώδη δικαιώματα και το κράτος δικαίου. Όταν αναφέρομαι στα θεμελιώδη δικαιώματα, εννοώ θεμελιώδη δικαιώματα πλέον πολλών γενεών, πολλών ευαισθησιών, πολλών πεδίων, διότι ξεκινάμε από την προστασία της ζωής και της ελευθερίας και φθάνουμε στην προστασία των ζώων, στην προστασία του περιβάλλοντος σε σχέση με την κλιματική κρίση, στην προστασία απέναντι στις πολυκρίσεις, τις μόνιμες κρίσεις και στην αλληλουχία των κρίσεων. Αυτό δείχνει πόσο κοντά στη μήτρα του 18ου αιώνα είναι ο συνταγματισμός του 21ου αιώνα, αλλά και πόσο διαφοροποιημένα είναι τα πράγματα σε σχέση με τον 18ο, ακόμη και τον 20ό αιώνα. Αυτή, λοιπόν, η εικόνα της πολυμέρειας, της πολλαπλότητας, της ποικιλίας και της παράλληλης λειτουργίας πολλών εννόμων τάξεων χαρακτηρίζεται συχνά ως πολυεπίπεδος συνταγματισμός.

Επιβάλλεται εδώ μία μικρή παρένθεση για το τι είναι ο συνταγματισμός. Ο συνταγματισμός είναι και αυτός μία έννοια που αλλάζει από αιώνα σε αιώνα περιεχόμενο. Ο συνταγματισμός τον 18ο αιώνα αλλά και πολύ πριν τον 18ο αιώνα, όταν υπήρχαν ακόμη πρώιμα φαινόμενα Συντάγματος τα οποία ξεκινούν, όπως ήδη σημειώσαμε, από τον 11ο αιώνα, είναι ένα κίνημα πολιτικό, ένα κίνημα ιδεών και ένα κίνημα πολιτικών διεκδικήσεων για τη θέσπιση Συντάγματος. Θέσπιση Συντάγματος σημαίνει και εθνική ανεξαρτησία και εθνική ενοποίηση και οργάνωση της εξουσίας η οποία παύει να είναι απόλυτη γιατί γίνεται συνταγματική και από ένα σημείο και μετά γίνεται και δημοκρατική. Ως εκ τούτου, ο συνταγματισμός προηγείται ως κίνημα, το Σύνταγμα έπεται ως φαινόμενο,

μετά όμως την εμφάνιση των Συνταγμάτων του 18ου αιώνα, του 19ου αιώνα, μετά τον πολλαπλασιασμό των κρατών και των Συνταγμάτων επειδή καταργούνται οι μεγάλες αυτοκρατορίες, καταργείται η αποικιοκρατία και εντάσσονται πολλά νέα κράτη-μέλη στον ΟΗΕ, ο συνταγματισμός παίρνει τη μορφή της διεκδίκησης Συντάγματος από νέα κράτη. Από ένα σημείο και μετά ο συνταγματισμός, ο οποίος αφομοιώνει το παγκόσμιο ή πάντως το πανευρωπαϊκό συνταγματικό κεκτημένο, την ευρωπαϊκή συνταγματική κληρονομιά, τις κοινές παραδόσεις των κρατών-μελών, μία οικουμενική αντίληψη η οποία είναι δυτικοκεντρική και πολύ συχνά αμερικανοευρωπαϊκή, αλλά πάντως διεκδικεί την επιβολή της και την αποδοχή της ως οικουμενική, διαμορφώνει μία σφαίρα, ένα σύμπαν του συνταγματισμού, που είναι ένα σύμπαν ιδεών, αξιών αυτονοήτων που επηρεάζουν τον ερμηνευτή, τη νομολογία, τον συντακτικό νομοθέτη, τον αναθεωρητικό νομοθέτη και λειτουργεί ως φραγμός. Από ένα σημείο και μετά ο συνταγματισμός επιβάλλεται στα Συντάγματα, τα Συντάγματα δεν μπορούν να ξεφύγουν μέσω αναθεωρήσεων ή μέσω άτυπων συνταγματικών μεταβολών από τις προδιαγραφές ενός συνταγματισμού ο οποίος μέσω των μηχανισμών της διεθνούς δικαιοσύνης θέτει τα εθνικά Συντάγματα υπό διεθνή έλεγχο. Το ίδιο συμβαίνει και μέσω των μηχανισμών του λεγόμενου transnational (διεθνικού) ελέγχου. Αυτοί είναι μηχανισμοί οιοιδήποτε δικαστικοί, όπως η Επιτροπή Βενετίας (Επιτροπή Δημοκρατίας μέσω του Δικαίου) του Συμβουλίου της Ευρώπης που είναι όργανο επιστημονικοπολιτικό, αλλά με νομικό κύρος, και στην πραγματικότητα λειτουργεί ως θεματοφύλακας της ευρωπαϊκής συνταγματικής κληρονομιάς, ελέγχοντας υπό αναθεώρηση Συντάγματα, εκτελεστικούς νόμους, δημοψηφίσματα, εκλογές.

Ας αναφερθούμε σε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Με πολύ μεγάλη άνεση το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ότι η επιβολή απόλυτου επαγγελματικού ασυμβίβαστου στους Έλληνες βουλευτές το 2001, επειδή προβλεπόταν να ισχύσει και για τους βουλευτές της Βουλής που είχε ήδη εκλεγεί και αναθεώρησε το Σύνταγμα χωρίς επαρκή μεταβατική περίοδο που να μεταθέτει την έναρξη του ασυμβίβαστου στην επόμενη Βουλή, παραβίαζε την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ο έλεγχος αφορούσε μία νωπή συνταγματική διάταξη, μία αναθεώρηση εθνικού Συντάγματος. Κατά την ίδια λογική, όλες οι αναθεω-

ρήσεις του συγγρικού ή του πολωνικού Συντάγματος για τη δικαστική εξουσία, οι οποίες ακολουθούν μία πολύπλοκη διαδικασία με αυξημένες πλειοψηφίες, θεωρήθηκε ότι παραβιάζουν την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, τις αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και επειδή ο Πολωνός ή ο Ούγγρος δικαστής είναι και δικαστής της Ευρωπαϊκής Ένωσης εμπίπτουν στο πεδίο της ενωσιακής έννομης τάξης και τελούν υπό τον έλεγχο του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο επίπεδο του επιστημονικοπολιτικού, όπως σημειώσαμε, διεθνικού (transnational) ελέγχου που ασκεί η Επιτροπή Βενετίας, τα πάντα έχουν τεθεί υπό έλεγχο, η αναθεώρηση του τουρκικού Συντάγματος, του αρμενικού Συντάγματος, αλλά και Συνταγμάτων δυτικών χωρών ή συνταγματικές διαδικασίες χωρών της «παλιάς» δυτικής Ευρώπης, με σωρεία σχετικών εκθέσεων της επιτροπής. Άρα υπάρχει ένας κύκλος από τον οποίο δεν μπορεί να απομακρυνθεί πλέον ο εθνικός συντακτικός νομοθέτης και το εθνικό Σύνταγμα.

Μηχανισμοί αλληλοπεριχώρησης των έννομων τάξεων που διεκδικούν αυτοαναφορική υπεροχή

Στο πλαίσιο αυτό αναζητούνται μηχανισμοί εξομάλυνσης, μηχανισμοί διαλόγου, μηχανισμοί που τους ονομάζω χρησιμοποιώντας έναν εκκλησιαστικό όρο μηχανισμούς αλληλοπεριχώρησης, με διακριτικότητα και αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ των έννομων τάξεων που έχουν τους δικούς τους υπερέχοντες κανόνες δικαίου. Το εθνικό Σύνταγμα τελεί υπό την πίεση συστημάτων υπερεχόντων κανόνων δικαίου, που συγκροτούν τις δικές τους έννομες τάξεις και έχουν αυτοαναφορικότητα. Το εθνικό Σύνταγμα ιστορικά προηγείται βεβαίως και συγκροτεί το μοντέλο, είναι η βάση, η μήτρα, διέπει τη δικαιοπαγωγική διαδικασία, ο δικαστής ελέγχει τη συνταγματικότητα των νόμων με κανόνα αναφοράς το Σύνταγμα. Το ίδιο μοντέλο μεταφέρεται στο διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην περιφερειακή προστασία στο επίπεδο του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το ίδιο μοντέλο ισχύει στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης με το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου. Υπάρχει συνεπώς ένας χώρος, μία επικράτεια στην οποία ισχύουν όλες αυτές οι έννομες τάξεις παραλλήλως και ταυτοχρόνως και αυτός ο χώρος αθροιστικά –εάν διανοητικά ενώσουμε τις επικράτειες όλων των κρατών-μελών της ΕΕ και όλων των κρατών-μερών της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, δηλαδή

τη μεγάλη Ευρώπη– είναι ένας ενιαίος ευρωπαϊκός συνταγματικός χώρος ο οποίος συγκροτείται με τη συνύπαρξη αυτών όλων των αυτοαναφορικών έννομων τάξεων. Είναι συνεπώς αναπόφευκτο να υπάρχουν θέματα για τα οποία ο δικαστής έχει αμφιβολία περί του ποια είναι η ισχύουσα έννομη τάξη, σε ποιον ανήκει η αρμοδιότητα, ποιος κανόνας υπερέχει.

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα το οποίο είναι πολύ θερμό και υπό συζήτηση στην Ελλάδα τώρα, για τα μη κρατικά πανεπιστήμια. Το άρθρο 16 παρ. 5 και 8 του ελληνικού Συντάγματος απαγορεύει τη σύσταση ανωτάτων σχολών από ιδιώτες ρητά και επιβάλλει η ανώτατη εκπαίδευση να παρέχεται από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Ναι, αλλά αυτό σημαίνει ότι το ζήτημα ρυθμίζεται αποκλειστικά από το εθνικό Σύνταγμα; Η έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης θεωρεί ότι το ζήτημα της ελεύθερης εγκατάστασης και παροχής υπηρεσιών τρίτοβάθμιας εκπαίδευσης ρυθμίζεται από αυτήν, ότι τα επαγγελματικά δικαιώματα που έχει αποκτήσει κάποιος σε ένα κράτος-μέλος μπορεί να ασκούνται και σε άλλο κράτος-μέλος, ότι οι επιχειρήσεις που παρέχουν ανώτατη εκπαίδευση σε ένα κράτος-μέλος, ακόμη και εάν έχουν μόνο την τυπική τους έδρα σε αυτό, μπορούν να εγκατασταθούν και να λειτουργήσουν ή πολύ περισσότερο να παρέχουν υπηρεσίες σε ένα άλλο κράτος-μέλος, άρα υπάρχουν ζητήματα τα οποία θεωρεί ότι ανήκουν στο πεδίο της ενωσιακής έννομης τάξης. Αυτό το αντιμετώπισε επί δεκαετίες η νομολογία του ελληνικού Συμβουλίου της Επικρατείας και τελικά κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα επαγγελματικά δικαιώματα ρυθμίζονται από το ενωσιακό δίκαιο, αλλά η ακαδημαϊκή αναγνώριση από το εθνικό δίκαιο και το εθνικό Σύνταγμα. Έτσι, όμως, λειτουργούν οντότητες οι οποίες παρέχουν ανώτατη εκπαίδευση, τίτλους με επαγγελματικά δικαιώματα οι οποίοι στερούνται της ακαδημαϊκής αναγνώρισης, η οποία παίζει, όμως, μικρό ρόλο στην επαγγελματική ζωή ενός ανθρώπου, εκτός και εάν αυτός θέλει να ακολουθήσει μία αμιγώς ακαδημαϊκή διαδρομή στα ελληνικά κρατικά ΑΕΙ, γιατί και στον δημόσιο τομέα μπορεί να διοριστεί με τα επαγγελματικά του δικαιώματα.

Η ερμηνευτική ανάδυση της έννοιας του «επαυξημένου Συντάγματος»

Η συνύπαρξη των έννομων τάξεων μας επιβάλλει κάθε φορά να προσπαθούμε να διασώσουμε το μεγαλύτερο δυνατό περιεχόμενο όλων των έννομων

τάξεων και όλων των συστημάτων υπερεχόντων κανόνων. Θέλουμε να διατηρήσουμε το μέγιστο περιεχόμενο όλων των συστημάτων, άρα όλων των Συνταγμάτων, εντός ή εκτός εισαγωγικών, του εθνικού Συντάγματος και των άλλων συστημάτων που είναι οιοιδήποτε Συντάγματα στο πεδίο του διεθνούς δικαίου ή του ενωσιακού δικαίου.

Ως εκ τούτου, εφόσον ο εθνικός δικαστής είναι δικαστής όλων των έννομων τάξεων, γιατί είναι δικαστής και της εθνικής έννομης τάξης και της ΕΣΔΑ και του ενωσιακού δικαίου, –παρότι βεβαίως τον τελικό λόγο τον έχουν τα δύο διεθνή δικαστήρια για τις δύο τελευταίες έννομες τάξεις– πρέπει να μεριμνά ώστε να αποφεύγει τη σύγκρουση και ταυτόχρονα να προσδίδει στο εθνικό Σύνταγμα το μείζον κανονιστικό περιεχόμενο, όχι για λόγους εθνικής φιλαυτίας ή νομικού πατριωτισμού, αλλά για λόγους μείζονος προστασίας, δηλαδή να του προσδίδει το περιεχόμενο που προσφέρει τη μείζονα προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του κράτους δικαίου και βέβαια των εγγυήσεων της δημοκρατίας.

Συνεπώς πρέπει να γίνεται κάθε φορά ένας ερμηνευτικός χειρισμός ο οποίος να καταφέρνει να διαφεύγει από την πρόκληση της σχετικοποίησης του εθνικού Συντάγματος υπέρ άλλων έννομων τάξεων και να οδηγείται στη διεύρυνση του κανονιστικού και εγγυητικού περιεχομένου του Συντάγματος μέσα από ερμηνευτικούς μηχανισμούς που φέρνουν σε επαφή το Σύνταγμα με τις άλλες έννομες τάξεις, δηλαδή μέσα από μία σύμφωνη με την ΕΣΔΣ και σύμφωνη με το Δίκαιο της ΕΕ ή έστω φιλική ή έστω εναρμονισμένη με την ΕΣΔΑ και το Δίκαιο της ΕΕ ερμηνεία του Συντάγματος, ώστε να αποφεύγεται η σύγκρουση, έστω και εάν ένα μέρος της «γραμματικής» ύλης του Συντάγματος περιορίζεται, αλλά διευρύνεται η κανονιστική προστασία.

Αυτό μας απασχόλησε έντονα στην Ελλάδα στην υπόθεση του λεγόμενου βασικού μετόχου, των αυστηρών, επιτακτικών και λεπτομερών συνταγματικών εγγυήσεων διαφάνειας στον χώρο των μέσων ενημέρωσης και των δημοσίων συμβάσεων, αλλά οι δημόσιες συμβάσεις υπάγονται στην αρμοδιότητα της Ένωσης. Τελικά, όταν το Συμβούλιο της Επικρατείας απευθύνθηκε με προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το Δικαστήριο προσέδωσε ένα τέτοιο ερμηνευτικό περιεχόμενο στην οδηγία για τις δημόσιες συμβάσεις, που για να διασωθεί το περιεχόμενο του ελληνικού Συντάγματος, το κατά το άρθρο 14 παρ. 9 αμάχητο τεκμήριο ασυμ-

βίβαστου μεταξύ της ιδιότητας του ιδιοκτήτη μέσω ενημέρωσης και του παραχωρησιούχου ή γενικότερα του αντισυμβαλλόμενου του Δημοσίου στις δημόσιες συμβάσεις, έπρεπε να μετατραπεί σε μαχητό, ώστε να μπορεί να αποδείξει ο ενδιαφερόμενος ότι δεν παραβιάστηκαν στη συγκεκριμένη περίπτωση οι εγγυήσεις διαφάνειας. Βρέθηκε και η ρωγμή στη γραμματική διατύπωση του Συντάγματος μέσα από την επιφύλαξη υπέρ του νόμου, ώστε το τεκμήριο να μετατραπεί από αμάχητο σε μαχητό, αλλά αυτό που «χάνεται» από την υποχώρηση αυτή να αναπληρωθεί από τις εγγυήσεις που προσφέρει η ενωσιακή οδηγία για τις δημόσιες συμβάσεις. Οπότε εάν το ζητούμενο είναι η διαφάνεια υπέρ της δημοκρατίας, το τελικό αποτέλεσμα αυτού του ερμηνευτικού συνδυασμού είναι να ισχύει το Σύνταγμα σε ερμηνευτική αρμονία με την οδηγία για τις δημόσιες συμβάσεις και το τελικό κανονιστικό αποτέλεσμα να είναι υπέρ της διαφάνειας χωρίς αγκυλώσεις, δηλαδή με τη δυνατότητα ανταπόδειξης αυτού που θεωρεί ότι δεν έχει ασυμβίβαστο παρότι φέρει και τις δύο ιδιότητες, του βασικού μετόχου σε επιχείρηση ΜΜΕ και του αντισυμβαλλόμενου σε δημόσια σύμβαση.

Αυτή είναι η έννοια του augmented Constitution, του επαυξημένου Συντάγματος, έννοια την οποία έχω δανειστεί από την augmented reality, από την επαυξημένη πραγματικότητα, που ήταν μία από τις πρώτες κατακτήσεις της τεχνητής νοημοσύνης. Αυτό, λοιπόν, το επαυξημένο Σύνταγμα θεραπεύει ή υπερβαίνει τους κινδύνους της διαρκώς εντεινόμενης σχετικοποίησής του μέσα από αυτή την ερμηνευτική τεχνική που αναζητά κάθε φορά το μεγαλύτερο δυνατό προστατευτικό και εγγυητικό περιεχόμενο υπέρ του κράτους δικαίου, υπέρ της δημοκρατίας και υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ας δούμε το παράδειγμα των ανεξάρτητων αρχών. Οι πέντε μεγάλες ανεξάρτητες αρχές στην Ελλάδα, η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, η Αρχή Διασφάλισης των Επικοινωνιών, το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης, το ΑΣΕΠ, ο Συνήγορος του Πολίτη, έχουν πολύ συχνά διπλή θεμελίωση, και συνταγματική και ενωσιακή, γιατί προβλέπεται στο ενωσιακό δίκαιο να υπάρχουν τέτοιες αρχές, προστατευόμενες θεσμικά, για παράδειγμα ο Γενικός Κανονισμός Προσωπικών Δεδομένων προβλέπει τις εγγυήσεις της αρχής αυτής, που είναι η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα στην Ελλάδα. Εάν η αναθεώρηση ή η ερμηνεία του ελληνικού Συντάγματος μειώνει τις εγ-

γυήσεις που περιβάλλουν την αρχή και ο ενωσιακός κανονισμός παρέχει μείζονα προστασία, ισχύει αυτή.

Υπάρχει μια διαρκής νεότητα του Συντάγματος;

Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι όλα αυτά τα φαινόμενα και αυτό το continuum από το συνταγματικό δίκαιο στο διεθνές δίκαιο και στο ενωσιακό δίκαιο, η συνύπαρξη των έννομων τάξεων, η αναζήτηση κάθε φορά με πολύ μεγάλη προσοχή του πεδίου της έννομης τάξης στην οποία βρισκόμαστε, κάτι το οποίο δεν είναι καθόλου αυτονόητο, μας επιτρέπει να διασώσουμε το Σύνταγμα ως έννοια και ως μορφή, να του δώσουμε και μία νέα ευκαιρία, μία νέα νεότητα. Το Σύνταγμα ως μορφή αποχωρίζεται από το κράτος και την κυριαρχία του, μπορεί να μην έχει κυρίαρχο κράτος, αλλά να έχει Σύνταγμα και συνταγματισμό. Αυτό δεν αφορά μόνο τη δικαιοπαγωγική διαδικασία και την κατά βαθμίδες παραγωγή κανόνων δικαίου σε εθνικές έννομες τάξεις που διέπονται από το αντίστοιχο εθνικό Σύνταγμα, αλλά και σε αυτόνομες έννομες τάξεις όπως αυτήν της ΕΕ, αλλά και ένα πολύτιμο και πλούσιο σύστημα αξιών. Είναι χαρακτηριστική η ποιοτική συγγένεια μεταξύ των εθνικών συνταγματικών αξιών των κρατών-μελών, των αξιών της ΕΕ και των αξιών της ΕΣΔΑ. Διαμορφώνεται αθροιστικά, σε όλα αυτά τα επίπεδα, σε όλες τις συνυπάρχουσες έννομες τάξεις, ένα τεράστιο ιστορικό απόθεμα αξιών, κατακτήσεων και εγγυήσεων του ευρωπαϊκού και γενικότερα του δυτικού συνταγματισμού, που διεκδικεί πολύ ευρύτερη, σχεδόν οικουμενική επιρροή, παρότι βεβαίως ο αυταρχισμός πλειοψηφεί στον πλανήτη και παρότι οι εγγυήσεις του ευρωπαϊκού συνταγματισμού αφορούν πολύ μικρό μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού.

Βιβλιογραφική σημείωση

Το κείμενο αυτό, που αφιερώνω με θερμές ευχές στον Προκόπη Παυλόπουλο για να τροφοδοτήσω τον μεταξύ μας διάλογο που διεξάγεται επί δεκαετίες στο επιστημονικό και στο πολιτικό πεδίο, προέκυψε από την απομαγνητοφώνηση διαδικτυακής διάλεξης που διοργάνωσε το Ανοιχτό Πανεπιστήμιο Κύπρου στις 22.11.2023. Από τη φύση του το κείμενο αυτό δεν διεκδικεί ούτε πρωτοτυπία ούτε πληρότητα. Συνιστά μια συνοπτική σύνθεση απόψεων και προβληματισμών που αναπτύσσω και, στο μέτρο του δυνατού, τεκμηριώνω σε άλλα δημοσιεύματά μου στα οποία περιλαμβάνονται και οι αναγκαίες βιβλιογραφικές και νο-

μολογιακές αναφορές. Ας μου επιτραπεί συνεπώς να παραπέμψω:

A. Σε δύο διδακτικά βιβλία μου:

Ευάγγελος Βενιζέλος, Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος – Μαθήματα εμβάθυνσης στο Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2022, ιδίως σ. 19 επ., 184 επ.

Ευάγγελος Βενιζέλος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Νέα έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2021, σ. 3 – 25 και βιβλιογραφικές ενδείξεις σ. 25 – 30.

B. Στις παρακάτω μελέτες μου:

Evangelos Venizelos, Ultra Vires Review and the Shift of Legal Orders, σε: *Hélène Gaudin/Eugenie Prevedourou/Christina Deliyanni (ed.)*, Le droit européen, source de droits, source du droit. Etudes en l'honneur de Vassilios Skouris, Mare & Martin, 2022, σ. 675 – 688.

Evangelos Venizelos, From the relativization of the Constitution to the "augmented Constitution", ERPL/REDP 32 (3), 2020, σ. 973 – 1017.

Ευάγγελος Βενιζέλος, Ανθεκτικότητα, προσαρμοστικότητα και αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις για τη συνολική αξιολόγηση της περιόδου 2009 – 2019, ΕφημΔΔ 6/2019, σ. 682 – 691.

Ευάγγελος Βενιζέλος, Η αναθεώρηση του Συντάγματος στην Ελλάδα και την Κύπρο, ΔΗΜΩΝΑΣΣΑ, 2019, σ. 213 επ.

Evangelos Venizelos, The Internationalisation of the Constitution and the "Constitutionalisation" of International Law on the Trajectory between Law and Politics, European Review of Public Law / Revue Européenne de Droit Public 18 (1), 2006, σ. 603 – 614.

Evangelos Venizelos, The universality of the constitutional civilization and the necessity for a "politicization of globalization", σε: *E. Venizelos/A. Pantelis (ed.)*, Civilization and Public Law, Esperia Publications, Λονδίνο 2005, σ. 36 – 45· ελληνική απόδοση: *Ευ. Βενιζέλος*, Το μέλλον της δημοκρατίας και η αντοχή του Συντάγματος, Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 159 – 174.

Evangelos Venizelos, The Durability of the Constitutional Phenomenon in the Post-Modern Age, σε: *P. Häberle/M. Morlok/V. Skouris (Hrsg.)*, Festschrift für Dimitris Th. Tsatsos, Nomos Verlagsgesellschaft, Μπάντεν-Μπάντεν 2003, σ. 690 – 702· ελληνική απόδοση: *Ευ. Βενιζέλος*, Το μέλλον της δημοκρατίας και η αντοχή του Συντάγματος, Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 135 – 158.

Evangelos Venizelos, The New Youth of the Constitution, σε: G. Amato/G. Braibant/E. Venizelos (ed.), The Constitutional Revision in Today's Europe, Esperia Publications, Λονδίνο 2002, σ. 25 - 39· ελληνική απόδοση: Ευ. Βενιζέλος, Το μέλλον της δημοκρατίας και η αντοχή του Συντάγματος, Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 113 - 134.

Γ. Στην πρόσφατη αυτοτελή έκδοση:

Βασίλειος Σκουρής/Ευάγγελος Βενιζέλος, Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 του Συντάγματος και τα περιθώρια ανάληψης νομοθετικών πρωτοβουλιών στο πεδίο της μη κρατικής ανώτατης εκπαίδευσης, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2024.

